

KULTURNI KRAJOLIK ORUTA

Otočić velik tri četvorna kilometra koji leži između Tijata i Kaprija u današnjim se kartografskim izdanjima naziva isključivo *Zmajanom*, no na ovome ćemo mjestu koristiti njegovo općekorišteno ime iz vremena kulture koje se i zadržalo u govoru vlasnika zemljišnih posjeda iz Prvić Luke – to je *Orut*.¹ Otočić nema polja ili vrtače. Sa svih strana posut je suhozidnim međama i krčevinskim gomilama, po padinama u tješnjim razmacima karakterističnima za uzgoj vinove loze, no voćarska kultura koja se danas još može zateći samo je maslina. Njegova povijesna spominjanja mogu se upoznati u komentaru nekoliko arhivskih dokumenata iz XVI. st. kod Kaera² te u kratkoj rekapitulaciji kod Stošića³.

Pozornost na kulturni krajolik Oruta svrnula su nedavna utvrđivanja najvećih suhozidnih građevina istočnog Jadrana, koje se nalaze unutar posjeda Prvić Lučana na Srimi.⁴ Riječ je o natkrivenoj prostoriji te o krčevinskoj gomili. Prva pripada lažno svođenim građevinama (pseudokupolama), kakve se kod nas nakon Ivekovićeva članka tipski uvriježeno nazivaju bunjama.⁵ U istraživanom kraju šibenski Dolačani na posjedima na Srimi rabe riječ *bunja*, njihovi izvanzi-dinski susjedi Crničani na susjednim zemljištima Njivica i Razora kao i dublje u kopnu koriste riječ *čemer*, u Prvić Luci za njihove smo posjede od sugovornika Nedjeljka Jurline (r. 1918. god.) ustrajno čuli isključivo riječ *kućica*,⁶ dok je u starijem govoru na susjednim Kaprijama to njen oblik *kujica*.⁷ Takva zdanja i posjedi na školju Baljenac podno Oruta pripadaju Kaprijama, a

na školjima Mišnjaci pripadaju Prvić Luci, što u rasponu sve do prilaza Zatonu čini iznimno rastegnuto posjed. Dok su na vlastitu otoku gradili skromne pseudokupole, na udaljenim posjedima gdje se trebalo zadržavati izvan sela jednostavnim su tehnikama podizali takve oveće građevine, što slijedi načelo sezonskih selišta poput stočarskih *stanova*. Kao i drugdje na Sredozemlju, najveća postojeća zdanja redovito se nalaze podalje od matičnog naselja, te je utvrđivanje pet metara visoke pseudokupole na srimskom posjedu lučanske obitelji Rodin-Domaćinovi s lokaliteta Krči pobudilo nadu da bi i orutske građevine takvim veličinama i obilježjima mogle posvjedočiti o intenzivnosti kultiviranja tamošnjih zemljišta.

Također vrijedi spomenuti kako je prostor poluotoka Srima gdje se nalaze i prvički posjedi bio prvi dokumentiran hrvatski teren na kojem su nastale bilješke s opisima, mjeranjima i skicama pseudokupola, što se može pratiti u rukopisima i člancima arheologa Luke Jelića. Na lokalitetu koji je u bilježnici zapisan kao *Jadrija - Štrika* 12. veljače 1911. na taj je način dokumentirao četiri i pol metra visoku bunju "najstarijeg tipa", kao i druge.⁸ Velika krčevinska gomila u Rodinim Stanima (*Čačina Gomila*), nekadašnjem sezonskom naselju Prvić Lučana u uvali Vođena Jama na Srimi, povećala je etnografska očekivanja, jer se radi o pažljivo oblikovanu nasipu dugu oko 45 metara i visokom 9 metara s kojega se mogao nadzirati prostran voćnjak i ovčarski pašnjak s ograđenim torom, s ugrađenim stubištem od pedesetak stuba, veli-

¹ Pri odlascima na ovaj rijetko posjećivan otočić imali smo sreću biti pomognuti od jedinog ustrajna orutskog maslinara, g. Borisa Šantića iz Prvić Luke, na čemu mu toplo zahvaljujemo.

² KAER 1901.

³ STOŠIĆ 1941: 170.

⁴ O tome kulturnom krajoliku opširnije kod KALE 2012.

⁵ IVEKOVIĆ 1925. Terminološki to nije posve ispravno, jer Iveković člankom nije obuhvatio kašune koji su se tada nalazili s talijanske strane istarske granice.

⁶ Etnografski intervju vođen je 25. X. 2004. godine u Prvić Luci; dokumentacija Etnografskog odjela Muzeja Grada Šibenika.

⁷ Autorovi etnografski intervjui i obilazak Baljenca su iz 1986. godine, dokumentacija Etnografskog odjela Muzeja Grada Šibenika.

⁸ Arheologova dokumentarna ostavština čuva se u arhivu Arheološkog muzeja u Splitu, gdje su je susretljivo iznijeli na korištenje. Njegov interes za ove građevine opisan je u JELIĆ 1911. Jelićevo terensko istraživanje, potaknuto otvorenim brodskim prijevozom iz obližnje ratne luke u Mandalini, utjecalo je na Ivekovićev izbor terena i preuzimanje dijela terminologije bez etnografske potvrde ("poljarice").

Sl. 1. i 2. Povijesni kamenolom kod uvale Smetna. U vrhu iskopa s lijeve strane vide se nagoreni ostatci vapnenice.

kim kamenim sušilom za smokve i prostranom pseudokupolom u kojoj su kameni ležajevi i povezana pseudokupola u namjeni smočnice. Ova-ko velika uzidana gomila veća je i od reprezentativnih prethistorijskih tumula, dok njena artikulacija u istočnojadranskoj arhitekturi nema krajobraznog premca.

Kao i kod drugih posjeda Lučana izvan Prvića, obrađivanje Oruta je novovjekovno. Godine 1446. komunalni spisi spominju orutske kamenolome gradskih klesara.⁹ Arhivsko istraživanje za ovo onomastičko izdanje utvrdilo je više ugovaranja kamenoloma i vapnenica na Orutu sa samog početka XVI. stoljeća.¹⁰ Otočni je obod i inače oljušten po vapnenačkim slojnicama, a nagoreni ostatci mnogobrojnih vapnenica lako se razaznaju i dandas. Rezultat je te povijesne djelatnosti tipičan stepenast izgled kamenih ploča s obala naših otoka, toliko omiljen za sunčanje današnjih kupaca, i to prije svega onih udaljenijih od grada, jer je namicanje drvene građe za vapneničarstvo monopoliziralo korištenje raslinja pa su bliži otoci bili češće korišteni za stočarstvo. Ipak, veličina obalnog kamenoloma južno od uvale Smetna preseže potrebe čak i du-

gotrajna vapneničarstva, neovisno o tome što se na vrhu kamenoloma mogu vidjeti i ostatci takvih paljenja.¹¹ Slični prostrani kamenolomski rasjedi vapnenačkog stijenja očiti su i s druge strane južnog rta Oruta,¹² a prostrani se povijesni kamenolomi nalaze i na južnim obalama Bonjana i Velike Sestre kao i na istočnom rubu Velog Mišjaka. Otočni kamenolomski položaji birali su se za vapnenice zbog selektivnih pašnjačkih režima kakvi su ostavljali mjesta rastu drvenaste vegetacije za potpalu, sedimentne ogoljenosti stijenja uz more i izravne mogućnosti broskog odvoženja vapna. S tih su obala u grad, koji je tada mijenjao fizionomiju svojih ulica iz drvenih nastambi u kamene kuće otpornije na požar, stizali kako vapno tako i kameni blokovi njime povezivani.

Sažimljući listine s početka novog vijeka, predikdanje nasljednih ugovora o korištenju ovoga i obližnjih otočića Kaer tumači demografskim pritiskom izbjeglica. Dotada slično korištene Kaprije dobivaju svoje prve stalne stanovnike, ovčare koje Stošić povezuje s tipično pastirskim primošćenskim krajem u kojem nominalno *Selo* i danas ima svoje eponimne *Stanove*.¹³ Nezavidan otočni

⁹ Stošić 1941: 170.

¹⁰ Radi se o trima notarskim listinama nastalim između 1501. i 1505. godine; v. popis povijesne toponimije iz spisa šibenskih bilježnika u radu Kristijana Jurana u ovom svesku.

¹¹ Sl. 1 i 2, na geografskim koordinatama 43° 40' 59,5" sjeverne geografske širine i 15° 46' 5,7" istočne geografske dužine.

¹² Geografske koordinate su 43° 41' 26,8" sjeverne geografske širine i 15° 46' 23,2" istočne geografske dužine.

¹³ Stošić 1941: 192.

krš, lišen polja, od naselja je učinio populacijski izolat malobrojnih obitelji svega dvaju prezime-
na.¹⁴ O karakteru izolata posredno svjedoči i "zadnji seoski pop glagoljaš u šibenskoj biskupiji koji nije znao latinski", koji je na Kaprijama služio do smrti 1891. godine.¹⁵ Dušebrižnik je u XVI. st. bio određen iz Prvić Luke, a u Prvić Luci je Kaprijanima bilo i sajmište na 2. listopada (sv. Anđeli Čuvari).¹⁶

Kaer donosi dokument iz 1564. godine u kojem procjenitelji razrezuju kaznu pučkim prijestupnicima na zakupljenom zemljištu Oruta.¹⁷ Sječa drva je bila zapriječena i kažnjavana i poslije, zajedno s neovlaštenom ispašom.¹⁸ Komuna je otoke i otočiće davala u zakup, a pučani su potom radi ispaše ulazili u podnajam. U katastarskim operatima iz 1844. godine konstatirano je kako su jedini poljodjelski obrađivani otoci ovoga otočja Zlarin, Prvić, Krapanj, Kaprije, Kakanj

i Žirje (Kornat je pod zadarskom jurisdikcijom), "dok se drugi otočići ne koriste doli za ispašu, osim nekoliko malobrojnih koji su zbog udaljenosti ili neplodnosti zapušteni".¹⁹ Kasnijih desetljeća mještani su listom suprotstavljeni agresivnoj ispaši, o čemu svjedoče seoski zborovi o "ukinuću" ili čak "uništenju" koza.²⁰ Na zemljištima otкупljivanima od prijašnjih feudalnih gospodara novi je interes bio vezan za vinarsku konjunkturu i vinogradarsko krčenje bivših pašnjaka. Na brdovitu otočiću prevladava najteži oblik kultivacije krša – terasaste krčevine najčešće u užim razmacima karakterističnima za uzgoj vinove loze. Katastarski operat nabroja alate rada u kršu; to su: *motika*, *lašun*, *polug* (sic),²¹ *bat*, *čekić* ("koji služi za podizanje zidova") i *sikira*.²² O takvu povijesnom poljodjelstvu hrvatski su etnolozi u ovoj sredini dokumentirali etnografske intervju s ljudima iz naraštaja rođenog 1880-ih i 1890-ih godina.²³ Razdoblje kultivacije svjedoče nam natpisi na nadvratnicima značajnih pseudokupola na Orutu, čime se vraćamo natrag tim poljskim građevinama.

Pseudokupole nisu isključivo izvan naselja. Na susjednom Žirju njihov je uobičajen smještaj u namjeni torova za nevelika ovčja stada bio i na rubu kućnog dvora. Međutim, najveće među ovakvim građevinama ne nalaze se u naseljima.²⁴ One svojom veličinom i obilježjima svjedoče o potrebama povijesnih poljodjelaca motiviranih agrarnom reformom iz XIX. st., pa se na srimskome lučanskom posjedu na Krčima najveća istočnojadranska pseudokupola nalazi unutar najprostranije krčevine u okolici, što se može lako posvjedočiti pogledom na međe čestice koja je ostala napuštena i nerazdijeljena. Pseudokupola u sastavu *Čačine Gomile* u *Rodinim Stanima* također ima niz rijetkih ili jedinstvenih obilježja našega pučkog graditeljstva. Takva je i građevina nad južnim rtom Oruta na predjelu Bok, s natpisom 1883. godine na nadvratniku

SL. 3. Nagoreno kamenje ugrađeno u kasniju krčevinsku među koja se pruža preko starijih ostataka vapnenice; geografske koordinate su 43° 41' 15,4" sjeverne geografske širine i 15° 45' 41,6" istočne geografske dužine.

¹⁴ Sličan primjer stočarskog doseljavanja i otočnoga pastirskog izolata iz istog razdoblja v. u KALE 2016.

¹⁵ STOŠIĆ 1941: 193.

¹⁶ Biskupijski arhiv Šibenik, fond Biskupijskog ordinarijata 498/1907, dopis kaprijskog župnika od 17. III. 1907.

¹⁷ KAER 1901: 33.

¹⁸ STOŠIĆ 1941: 192.

¹⁹ Državni arhiv Split, Arhiv mapa 755/1, §1. Godine 1849. na Kaprijama i Žirju bilo je 640 ovaca, 320 koza i 50 magaraca; o evidenciji stočarstva na tim otocima v. KALE 2009: 247.

²⁰ Državni arhiv Šibenik, Fond Općine Zlarin, kutija 229. Zborovi od 18. X. 1891. i 21. XII. 1896.

²¹ Posrijedi je pisarska pogreška, a ne kakav vernakularni oblik te riječi, jer pola stoljeća prije u istoj sredini ovaj alat leksikograf opisuje riječima: "poluga, valjuga; poluga od gvozdja za podvizati (sic) veliko kamenje" (KALE 1999: 111).

²² Ovaj dio opisa u izvornom spisu referira na zlarinski operat; Državni arhiv Split 745/1, §11.

²³ Za maslinarstvo MURAJ 1982: 591 i za vinogradarstvo ibid.: 596.

²⁴ Kao i s prebrojavanjem pseudokupola, "trullo Sovrano" i dvije četvrti pulješkog gradića Alberobello izuzetak su koji nastanak duguje lokalnoj poreznoj anomaliji iz XVII. st. Ipak, prva je zaštita Alberobella bila obrazložena pejzažnim razlozima (GAMULIN 1972: 104).

Sl. 4. Današnje stanje Vladiceve Kućice. Zdesna se vidi istočna polovica zaklonice od juga do zarušene sredine zida, dok je slijeva u prvom planu kameno sjedalo izgrađeno radi olakšanja skidanja tereta s leđa poljodjelca.

(sl. 4). Po prisjećanju najpouzdanijeg sugovornika iz Prvić Luke, g. Nedjeljka Jurline (r. 1918. godine), radi se o *Vladićevoj Kućici*. Njenih izglednih dvjestotinjak tona mase ugrađena kamena svjedoči o intenzitetu kultivacijskog pothvata. Ulaz je, u skladu s konfiguracijom terena, okrenut od bure i neminovno na udaru juga s otvorenog mora, ali je pred njim izgrađena dvanaest metara duga i dva i pol metra visoka zaklonica. Na tom se dijelu Oruta zbog karakteristična kamenog gradiva mogu zateći mnogi zidovi posloženi vapnenačkim pločama na rijedak način uspravljenima *na nož*, s prepoznatljivim dijelovima gdje su se dodatno uzdizali ili zavijali oko vrjednijih djelića zemljišta sa stablima voćaka (drugdje je najčešća vrsta gojena u zaklonicama kamenih rupa bila višnja) – a na takav su način izgrađeni slojevi te duge zaklonice kao i njih nekoliko u blizini *kućice*.

Budući da se nalazi na istaknutu i s mora lako opazivu mjestu, urušavanje Vladiceve Kućice može se pratiti već desetljećima. Građevina je vjerojatno bila visoka oko četiri metra. Osnovi-

ca prostorije na najširem je mjestu bila duga oko 4,3 metra, što je svrstava među najprostornije takve građevine na istočnom Jadranu.²⁵ Rječit detalj pred građevinom je sjedalo duboko uvučeno u nasipni zid, tako da je na tom mjestu beraču grožđa bilo olakšano sjesti s teretom ubranih plodova na leđima oslanjajući se rukama o zid, mirno se raspitivši. Ovakva pojedinost jedina je takva dosad dokumentirana i opisana kod nas, zajedno s veličinom prostorije i zaklonicom od vjetra svojim rustikalnim jezikom svjedočeći o zahtjevima kultivacije na krškom terenu, kakav je prije toga bio dobar samo kozama.

Naš iskusni lučanski sugovornik nabrojao nam je 18 pseudokupola na Orutu, dok smo usporedbom Osnovne državne karte sa stanjem na licu mjesta utvrdili kako gotovo sve od 35 oznaka građevina u stvari referiraju pseudokupole (što inače nije kartografska praksa), a pored njih uočavamo i druge. Ukupno preko 30 pseudokupola na Orutu ugrubo odgovara stopi za Srimu kakva je pretpostavljena po manjem uzorkovanom dijelu. Takva gustoća od desetak građevina po četvornom kilometru ne može se jednostavno usporediti s drugim područjima guste prisutnosti poljskih pseudokupola na Sredozemlju,²⁶ no u karakterizaciji povijesnoga ruralnog krajolika zorno svjedoči o intenzivnosti kultivacije krša u razdoblju od najviše tri ili četiri generacije poljodjelaca. Na dvadesetak hektara površine oko Vladiceve Kućice nalazi se sedam takvih građevina, što se zbog različitosti krčevina ni na ovako malenu otoku ne može uzeti kao posve vjeran uzorak otočne cjeline. Primjerice, na zapadnom kraju otoka su rjeđe, ne više od tri; od toga se na prostranoj padini Rebra nalazi samo jedna kojoj je od poljodjelske namjene bilo važnije što je u drugoj polovici 1941. godine poslužila kao skrovište. Na ogoljenim slojnicama Rebara suhozidi su dodani tek kao poluoblikovana dosipanja materijala sklanjana sa zemlje, tako da izdaleka s mora nije jasno radi li se o prirodnim oblicima ili erodiranim suhozidima. Nasuprot tomu, vinogradarska *Pakunova Kućica* na Boku čini sastavni dio pravilna rastera četvorinastih krčevina na padini izloženoj južnoj osunčanosti.

²⁵ U najširem istarskom kašunu krovšte unutrašnje visine 4,02 m zatvara prostoriju dugu 4,5 i široku 4,4 m (unos u Otvorenom javnom popisu hrvatskih suhozida br. 1950; Suhozid.hr, datum posljednjeg posjeta 1. srpnja 2015.). Najšira prostorija puljeških *trulla* u namjeni kuće je 6 m (NOTARNICOLA 1940: 117), dok je najveća prostorija balearske *barrace* u namjeni štale za konje široka 8 m (MOLL 1989: 57). Kod obiju građevina važna je uloga klesanaca. Za projekciju prostorije po arhitektonskom mjerenju građevine zahvaljujem Filipu Šrajeru.

²⁶ Npr. 39 *capanna* oko zaseoka Parlender (s dubrovačkim rodonačelnikom prezimena Prlender) kod pulješkog gradića Cerignola daje gustoću od 25/km² (DEFACENDIS 1991: 69), dok 133 *barrace* oko sela Vilanant na katalonskom podnožju Pirineja doseže gustoću od oko 40/km² (FRANQUESA 2012: 76 i 262). Usporedbe nisu jednoznačne jer nije uvijek jasno ograničavaju li se na najgušće dijelove posjeda, pa bi po takvu užem uzorku iz šire okolice "Vladiceve Kućice" gustoća ovih orutskih građevina bila oko 35/km². Dvije stambene četvrti *trulla* u Alberobellu predstavljaju izuzetak – ondje se na površini od 0,2/km² nalazi 1430 *trulla* (GAMULIN 1972).

Nad susjednom su uvalom tri *kućice* na Colinu Boku u svojem okolišu također zamišljene i izvedene kao razrađen plan. Pojedininim malim obrađivanim površinama u namjeni vrtova ovčama su pristup onemogućavali vijugavi suhozidi, a sve tri građevine posebno su i ograđene. Gornja građevina bila je za bračni par vlasnika, srednja za ostale poljodjelce, a niža za ovčara pred torom. Srednja, najveća pseudokupola (duga 3,4 m, široka 3,6 m i visoka 3,47 m; sl. 5) ima pažljivo izgrađen dvor s vanjskim ognjištem²⁷ i nišama, ostatke šarki za zatvaranje vrata na ulazu u prostoriju, podignuto kutno ognjište, zidne niše i uporišta za grede ležaja. Toj svrsi služi i pomniji izvedena kvadratna osnovica, koja iznad ležaja na visini od 1,3 m jednostavnim pandativima prelazi u kružnicu. O razrađenoj graditeljskoj namjeri svjedoče i pojedinosti poput kamene police nad uzglavljem ležaja. Ta *kućica* na nadvratniku ima uklesane inicijale Š. M., dok je na nadvratniku gornje građevine natpis: A. L. † 1848 (nesigurno je čitanje samo zadnje znamenke). Eponimni Lučanin bio je Stipe Lučev-Cole, mještani bez djece koji je ovdje boravio sa suprugom Elizabetom (*Elizabetom*, zvanom Ivanica, rođenom Škalabrin) i mlađom rodbinom.²⁸

Ne odnose se svi natpisi na orutskim pseudokupolama na godine. Natpis na vratnici *kućice* dograđene uz liticu nisko u osi uvale Zaključica u razumljivu dijelu ima sintaksu Božjeg zaziva i blagoslova. S pučkom pobožnošću u vezi zanimljivo je kako pseudokupola uz vrh Velike Glave pred ulazom ima vertikalno ugrađenu nišu, kakva se u rustikalnim ambijentima može susresti kao mjesto za svetačku sličicu ili kipić u namjeni bogobojazna poklonca. Takva se suhozidna niša može vidjeti, primjerice, na samogradskom *Starom Stanu*, u primoštenskim *Stanovima* na gumnu u Prhovu ili na križanju staza u vinogradu Barabanovac kod Ložnica. Kao i potonja, ova orutska suhozidna niša ima kameno klecalo.²⁹ Ako je to bilo mjesto pučke pobožnosti, o čemu nismo uspjeli naći etnografskog ili arhivskog spomena, ono tada slijedi načelo smještaja na dominantnim položajima odakle nasadi mogu počivati pod blagotvornom paskom svečeva pogleda.³⁰

Sl. 5. Colin Bok: u prvom je planu najveća od triju kućica sa svojim dvorom, dalje se nalazi zaravnjen nasip za sušenje smokava.

Suhozidni kompleksi poput ovoga u seljačkom su životu odigrali ulogu nalik *stanovima*, stočarskim sezonskim selištima. Dvije nedaleke građevine s početka XX. st. koje su posljednjih godina uvrštene u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pripadaju takvim sklopovima. *Rašin Stan* na predjelu Okit kod Vodica u svojoj sredini ima istoimenu *bunju* s dvjema prostorijama od kojih je ulazna imala kutno ognjište, a uvučena povišen ležaj na gredama usađenima u zid. Na ovom mjestu također možemo pretpostaviti na kojoj je strani ležaju bilo uzglavlje, jer je graditelj kroz zide sproveo otvor. *Rašina Bunja* iznimna je po prolazu među prostorijama izgrađenu tehnikom lažnog luka. O naravi nastambe svjedoče također šarke za zatvaranje ulaznih vrata. Drugi se sklop nalazi u predjelu Samograd na otoku Žirju, gdje je peteroprostorna pseudokupola *Stari Stan* ukupno duga 12 m. Škrapa za napoj, zasebna pseudokupolna cisterna, mnogobrojne niše, razvedenost prostorija i lako zaprečivi suhozidi oko građevina odgovaraju na potrebe ovčara za postupanja s manjim stadom i skromnom obradom mlijeka. Isti dvor omeđuje i ulaz u *Novi Stan* iz 1922. godine, dok ta sama

²⁷ Ovakvo ognjište označava ribarsku ishranu poljodjelaca, usp. i zaklonicu za pečenje ribe uz *kućicu* na posjedu Čače, geografskih koordinata 43° 41' 32" sjeverne geografske širine i 15° 45' 10" istočne geografske dužine.

²⁸ Na ovim obiteljskim podacima zahvaljujem gospođi Zlatki Rodin. Vrijedno je njeno povezivanje Ivanice Lučev s nasljedem njena djeda, vlasnika zemljišta na Donjoj Srimi gdje se nalazi najviša pseudokupola ("Domaćin").

²⁹ Kameno klecalo Milišine kapelice sv. Ante na Barabanovcu uklonjeno je pri nedavnom širenju puta za motorna vozila.

³⁰ Ovakvo načelo zaštitničke paske predstavlja osnovni razlog redovitih smještaja zavjetnih kapelica na raskrižja i rtove, a nad poljodjelskim je krajolikom vjerojatno predodredilo položaj crkvice Gospe Srimske nad obrađivanim dolcima nekadašnje župe kasnijih lučanskih posjeda.

građevina ima podnu smočnicu, zidno ognjište s uzidanim dimnjakom, prostor za nekadašnji dograđeni ležaj i ovlaš ožbukane zidove do visine iznad ležaja. Građevina ima rijedak oblik preokrenuta broda s uskom izduženom prostorijom dugom 7 m.³¹

Oba suhozidna sklopa u posve usporedivim okolišima (okitski je donekle obilatiji obradivom zemljom) predstavljaju rječite ključeve za tumačenje svojih kulturnih krajolika, na jednak način na koji nam to nude biti i *kućice* s Colina Boka na Orutu. Nedavni prijedlog datacije *Fantovih Dvora* kod Ivinja u XVII. st.³² nudi mogućnost usporedbe takva predindustrijskog suhozidnog kompleksa s ovima koje poznajemo iz doba agrarne reforme i vinarske konjunktura. Kao istaknuti primjeri njima se mogu pridružiti i dva najveća sklopa *kažuna* iz područja njihove najgušće koncentracije u sjeverozapadnoj Vodnjanštini,³³ kao i sklopovi *kućica* kod Tkona na otoku Pašmanu.³⁴ Zajednička je crta svih tih položaja izdvojenost od naselja poljodjelaca, jer seljaci u Fantove Dvore u vrijeme njegove izgradnje nisu dolazili iz još neobnovljena Ivinja, već iz Tisnoga. Dok Fantovi Dvori svoja poljodjelska obilježja (smještaj uz bitna zemljišta, plohe za sušenje voćaka) kombiniraju s oblicima utvrđenog pribježišta (zidinski perimetar, zabravljivanje vanjskih vrata, obzidan ulazni međuprostor, nadvišena puškarica sa stražarnicom), noviji sklopovi takvih fortifikacijskih odlika nemaju.³⁵ Dvije orutske pseudokupole nad uvalom Zaključica imaju visoke grudobrane pred ulazom, ali oni su razmaknuti kao isključiva zaklonica od vjetrova. Obradivači privlačna Ivinjskog polja utvrđenim su sklopom osiguravali posao u vrijeme ratnih čarki, upada i otimačina. S druge strane, sklopovi industrijskog doba (čiji plodovi nisu bili namijenjeni samo zadovoljavanju autarkičnih potreba ili lokalnih obveza, već su bili potaknuti sudjelovanjem u širim procesima i za udaljena tržišta) uživali su mnogo veće izgledne fizičke i pravne sigurnosti. Stoga su

im pristupi redovito otvoreni, a restriktivni, mimikrirani ili evazivni načini na tim povremeno napuštenim imanjima vezani su tek za korištenje vode.³⁶ U agrarnoj reformi poljodjelac je iz prethodnoga pravnog odnosa s feudalnim gospodarom naslijedio uvjerenje o pravnoj sigurnosti, jer u ranijem razdoblju uz redovito ispunjavanje preuzetih kultivacijskih obveza sa zemlje i iz kuće nije mogao biti istjeran. To objašnjava zašto su mnogi suhozidni sklopovi rasuti po obalnome i otočnom krajoliku tipično sredozemnih kultura tijekom više naraštaja bez bitnih ometanja nastajali etapno: rješavanje izdužene osnovice Rašine Bunje rasteglo se kroz generacije, slično kako su nastajali Stari i Novi Stan u Samogradu. Međutim, kronološki okvir mogućnosti više nije ovisio o pravnoj naravi kultivacijske pogodbe, već o tržišnoj sudbini vlastitih ponuđenih dobara pa razdoblje nastanka ovakve nove vrste ambicioznijih suhozidnih građevina nije potrajalo, a poslije su poljodjelske potrebe za spremištima ili skloništima u krajoliku bile lakše podmirivane upotrebom betona.

Iz tih razloga sklop triju *kućica* sa svojim popratnim suhozidnim strukturama na Colinu Boku možemo također protumačiti njihovim postupnim nastajanjem. Iako se natpis starije godine može odnositi na rođenje graditelja, a ne na vrijeme izgradnje *kućice*, što bi mogao sugerirati i na drugim *kućicama* (inače odsutan) znak križa, eponimni Lučanin dao je ime tom zemljištu u generaciji nakon gradnje pseudokupola iz 1880-ih godina. Kaougaru po pravilima plaćene službe pažnja mu nije smjela biti odvrćena vlastitim poljodjelstvom, pa se i tu raslojavaju razdoblja različitih načina korištenja terena. Naš sugovornik iz Prvić-Luke potvrđuje kako je po osam mjeseci u *kućici* znala boraviti već njegova majka. K tomu, zemljište je među obiteljima Lučana prodavano već u razdoblju njegova obrađivanja, a uklesan inicijal može naznačavati i prijenos vlasništva mirazom. Najrazrađenija pseudokupola

³¹ O ovim građevinama detaljnije u KALE 1994.

³² KALE 2014.

³³ Tri *kažuna* kod crkve sv. Foške u Batvačima unutrašnjom su dužinom, širinom i visinom veliki 4,1 x 4,1 x 4,15 m (s unikatnim detaljem unutrašnje alke za vezivanje stoke), 3,3 x 3,9 x 4,2 m (s ognjištem) i 3,2 x 2,7 x 3,6 m (kojem krovšte u prvi mah nije bilo dovršeno, što je učinjeno 2011. god. na građanskom okupljanju "Moj kažun"; unos u Otvorenom javnom popisu hrvatskih suhozida br. 889), dok nedaleki sklop "kod počivala" u blizini Barbarige ima pseudokupole velike 3,8 x 3,9 x 3,6 i 2,6 x 3,9 x 3,7 m (također popravljanima na "Mojem kažunu" iste godine; unos 888). Najviši je istarski kažun (3,9 x 3,8 x 4,2 m) obitelji Moscarda u Galižani uz kuću služio kao štala, o čemu svjedoči korito za napoj pred ulazom i popločana unutrašnjost za lakše skupljanje gnoja. Da prostorija nije bila namijenjena ljudima svjedoči pojednostavljena izgradnja zidova kojima manjka uobičajena polazna vertikalna sekcija u visini od oko jednog metra s višim prijelazom u kružnicu (u takvoj se prostoriji ne može nasloniti leđima na zid), kao i nekoliko povišenih greda planski uglavljenih u krovšte koje su nosile podnicu sa sijenom. Unos u Otvorenom javnom popisu hrvatskih suhozida br. 1951. Suhozid.hr, datum posljednjeg posjeta 1. srpnja 2015.

³⁴ U Otvorenom javnom popisu hrvatskih suhozida v. unose br. 107 (Vidovića tor), 1672 (Brzića tor), 1306 (Titulići), 1321 i 1329. Suhozid.hr, datum posljednjeg posjeta 1. srpnja 2015.

³⁵ U raznim epohama i krajevima pseudokupole znaju obilovati fortifikacijskim zadanošćima poput unutrašnjih stubišta, kakva su dokumentirana kod prethistorijskih sardskih *nuraga* (ZERVOS 1954: 50) ili novovjekih palestinskih *mantara* (JUVANEĆ 2005: 100).

³⁶ Na Orutu je bila korištena tek jedna prirodna akumulacija kišnice.

bitno se razlikuje od manje građevine s godinom na nadvratniku. Pred manjom je građevinom jednostavan obao tor za ovčarsko noćno čuvanje malog stada, dok je pred zabravljivanom *kućicom* pomno izgrađen dvor u kakvu se drvo nakon kresanja vegetacije imalo gdje pripremati za vanjsko i unutrašnje ognjište. Čitav sklop počiva na zemljišnoj čestici znatno većoj od okolnih. Nastanak je građevina susljedan i mogao bi posvjedočiti preobrazbu ovčarskog krajolika u vinogradarski i, poslije, maslinarski.

Dorađivana pseudokupola iznimno pravilnih obrisa nad uvalom Zaključica potvrđuje susljednost gospodarskog krajolika.³⁷ Spojevi građevine sa zidovima nasipa nisu povezani i svjedoče o njenu postupnu širenju od poljskog skloništa do sklopa s vrlo uredno izgrađenim dvorištem. U taj ograđen prostor vodi prilaz sa stubištem, što ga diskvalificira kao dio ovčarsko-maslinarskog ambijenta i datira u stariju, vinogradarsku prošlost. Odsutnost obzidanih škrapa za razvodnjavanje bordoške juhe (čestih, primjerice, u primošten-skom kraju) orutske pseudokupole na nekadašnjim vinogradarskim položajima smješta u vrijeme prije pojave filoksere i vinogradarskih prskanja loza. Oveća popločana ploha u nasipu nad dvorom služila je za sušenje voćaka, uglavnom smokava, no osvjedočena pomna gradnja ove vrste na otoku Kaknju korištena je za sušenje aromatskih sorti grožđa poput maraštine. Na čitavu Orutu danas više nema traga vinovim lozama. Svi nam ti pokazatelji prošlost njegove kultivacije rasklajavaju u više razdoblja, s vremenom nastanka promotrene pseudokupole koje odgovara godini s nadvratnika Vladićeve Kućice.

U simboličnoj mjeri Orut i danas prolazi kroz gospodarsku preobrazbu krajolika.³⁸ Skromna stara pristaništa bila su okrenuta Prvić Luci (muli u uvalama Zaključica, Pegor i Bok), dok je novi solidan betonski mul u uvali *Za Ražanj* s druge strane otočića smješten otvorenije, namijenjen ljetnom dobu mirnijeg mora i okrenut turističkim proplovljavanjima. Podrezivanjem borove šume stvoren je hlad za ljetna turistička kampiranja, postavljeni su poljski zahodi i prostor dječjeg igrališta. O staroj vinogradarskoj i maslinarskoj

namjeni zemljišta na zaraslu poluotočiću Ražanj među svojim suhozidima svjedoči jedna *kućica*, dok je nova gospodarski korisna kultura nad ljetovalištem alepski bor. Takva je nova zona gospodarske korisnosti na samoj obali, inertna prema krčevinama čije bi voćke plodove mogle donositi tek nakon odlaska kampera.

Takav rez s prijašnjim gospodarenjem krajolika nije vezan isključivo za posljednje godine, jer mu se trag svojevrzne najave vidi uza žalo *Poviše Ražnja* gdje je danas napuštena kućica za odmor obitelji Dobra-Jurić. Ovo jedino betonsko zdanje na otočiću prije četrdesetak godina nagovijestilo je dolazak novog gospodarstva, konzumacije dokolice za kakvu važan krajobrazni resurs čini prisutnost alepskog bora i njegova ljetnog hlada. Nova gospodarski atraktivna vrsta stabla prati i vraćanje iskoristivosti ukupna otočnog krajolika na samu obalu, kako je to već bilo s kamenolomskim počecima njegove gospodarske prošlosti.³⁹ Borova oko žala *Poviše Ražnja* nema, ostavljajući lokaciju neatraktivnom. No doista krupna promjena gospodarenja krajolikom zbila se povijesno recentnom pretvorbom neiskrčena Oruta u posve antropogen krajolik. Slici kulturnog krajolika u društvu ne odgovara ni ocjena kako tek današnjim promjenama jedan zabačen otočić stupa među iskušenja globalizacije industrijskog doba, dok je zatečeni krajolik bio "izvorni" ili "tradicijski". Poticaj za preoblikovanje njegova izgleda nije bio autarkičan, već interakcijski, rudimentarnim alatom artikulirana reakcija na mogućnosti uklapanja u tržište koje je putem prodaje vina u Trstu ili Grazu dosežalo do prekoalpskih potrošača.⁴⁰ Najveći broj korisnika zemljišta na Orutu, a time i potreba za ustaljenim toponimijskim praksama, pripadao je tim generacijama. Njegov kulturni krajolik nije industrijski krajolik nastao korištenjem strojeva, već pripada industrijskom dobu i čini njegovo kulturno nasljeđe.

Posljedica je te preobrazbe gospodarenja krajolikom i onomastička. Pri korjenitim privrednim promjenama, u kakvima je čitav posjed na Srimi uslijed češće poharanosti šumskim požarima ostao posve napušten i tek očekujući urbanističku prekategoriizaciju u zone turističke izgradnje, i

³⁷ Unos u Otvorenom javnom popisu hrvatskih suhozida br. 3023; Suhozid.hr, datum posljednjeg posjeta 1. studenog 2015.

³⁸ S margina smjena privrednih epoha u maticu krajobrazne transformacije znalo je istupiti i lovstvo. Uvođenje novih vrsta u otočni ekosustav znalo je efektivno dokrajčiti vinogradarstvo, kako se to na obližnjem Kaknju dogodilo zbog kunića i zečeva. Na Orutu se prisutnost kunića arhitektonski raspoznaje po prerovanom zidu u unutrašnjosti *kućica* i licu zidova, zbog njihova razorna izvlačenja žičanim pomagalima (najočitije u Pakunovoj kućici).

³⁹ Ekskluzivna se litoralizacija pored lučanskog posjeda već dogodila na Srimi, gdje je na obali nekadašnjih suhozidom ograđenih kozarskih pašnjaka Zlarinjana nastalo gradsko kupalište Jadrija.

⁴⁰ Za imanje kojem je pripadala najviša pseudokupola na Srimi u Prvić Luci i obitelji je očuvana predaja kako je njegov vlasnik posjedovao i veći brod za odvoženje svojeg vina do Trsta. V. i napomenu 26.

orutski je krajolik u kolektivnom pamćenju ostao ukotvijen samo važnijim toponimijskim točkama. Poljodjelske prakse u krajoliku napuštene su do te mjere da se prekida postojanost termina za čitavu kategoriju poljskih građevina: iskusan lokalni sugovornik za pseudokupole ustrajava na *kućicama*, dok pod očitim utjecajem jezične standardizacije već duže vremena prevladava korištenje naziva *bunja*.⁴¹ U tom smislu ona slijedi standardizacijski proces kakav je već prošao i sam *suhozid*, koji je u vrijeme antropogenizacije ovog i sličnih krajolika bio građen od ljudi koji su po vlastitu govoru gradili *u suvo*, ne akademski standardizirano *u suho*.⁴²

Kroz krajolik odmaknut od obale u kojem je za novi vid gospodarstva vinovu lozu i maslinu zamijenio bor nailazi se na pseudokupole zaboravljenih lokacija, s tek znatnijim građevinama upamćenih imena (npr. *Pakunova*, *Stupinova*, *Noštromova*, *Vladićeva* ili *Colina Kućica*). Pred najvećim pseudokupolama može se konstatirati uspostava novih imena, kako je i na kopnenome srmskom posjedu zaboravljena srimska građevina izgubljena imena iz vremena svojega poljodjelskog korištenja nakon povezivanja s konkretnim obiteljskim nasljeđem počela biti imenovana "*Domaćinovom Bunjom*", ime nekadašnjeg težačkog selišta *Rodini Stani* u deklariranoj zoni turističke izgradnje počinje označavati samo suhozidni kompleks *Čačine Gomile* izuzet od rušenja, dok je suhozidni orijaš s južnog rta Oruta po katastarskom stanju u prvom opisu za prijedlog zaštite kulturnog dobra nazvan *Bumbakovom Bunjom*, no to na ovome mjestu ispravljamo.⁴³

Uvodeći orutsku nit u tapiseriju hrvatskih kulturnih krajolika može se konstatirati kako naravi zemljišta doista više odgovara termin iz novije istraživačke prakse, *povijesni ruralni krajolik* (Agnoletti 2013). U korištenju pojma *kulturni krajolik* često nedostaje dijakronosti, pa povijesna pojednostavljivanja njihovih nastanaka krajobrazne palimpseste preobražavaju u bezvremene jednoslojne slike kakve zapravo mogu dostajati tek za turistički oglas. Već u XIX. st. napuštena konzervacijska praksa agresivnog restauriranja stilskog integriteta, uključivo s dose-

zima kakvi u stvarnosti nikad nisu postojali, u području vernakularne arhitekture ustalila si je nišu tzv. tradicijskog (ili tradicionalnog) graditeljstva i krajolika zatvorenih za interpretativnu stratifikaciju. Prošire li se jednog dana staze od starih mula k maslinicima za iskrpane poljodjelske strojeve, hoće li Orut izgubiti integritet tradicijskog krajolika? U tako ahistoriziranu prostor, kao u nepoticažno sročenu pitanju, nema ni elemenata za odgovor što danas činiti s njime. Povijesno recentni suhozidi iz vremena kad je, po riječima domaćeg sugovornika, Orut za Lučane bio izvor ulja i vina, pregazili su stare kamenolome, ali su oljuštene slojnice obalnih kamenih ploča iz tog prvoga antropogenog krajolika kao bezimeno naslijeđe postale podrazumijevanim dijelom turističke industrije doživljaja. U falsificiranoj renaturalizaciji bor nije pomiriv s voćnjacima i rastače suhozidne terase, no u turističkim ambijentaliziranjima nadomjestka mu se ne vidi. Negdje na razmeđu ovakvih dvojbi leži i odgovor na pitanje koja je budućnost orutskog i drugih sličnih kulturnih krajolika. Kako je to rezimirao istaknuti agronom:

"Danas je tvrdnju kako je zaštita prepreka ikakvom razvoju zamijenilo shvaćanje da je zaštita umjesto toga jedno među novim licima inovacije u suvremenom društvu. Autentična inovacija je ona koja se dodaje na vrijednosti polako nakupljane kroz godine. Shodno tome, nema autentične zaštite bez stvaranja novih vrijednosti." (Agnoletti 2013: IX-X)

U hrvatskoj konzervatorskoj praksi jedno od takvih inoviranja bilo je pionirsko zaštićivanje kulturnih krajolika 1970-ih godina kao nominalnih "etnografskih zona", dok kulturni krajolici još nisu ni bili terminološki ustaljeni. Ista je avantgardna konzervatorska praksa polučila i pojam nematerijalne kulturne baštine dok on još desetljećima nije došao na red na međunarodno konvencionaliziranje.⁴⁴ U preklapanjima tih kreativnih i konzervacijskih sfera, s prepoznatljivostima lokalnih kolektivnih kulturnih praksi i registrima njihovih biokulturnih učinaka, nalaze se i odgovori orutske i mnogih drugih sličnih krajobraznih budućnosti.

⁴¹ Ovom je riječju u Prvić Luci bio označen spomenički putokaz k pseudokupoli u kojoj je na početku 2. sv. rata odlučeno o pokretanju seoskog otpora.

⁴² Ovaj je aspekt raščlanjen u članku KALE 2016a.

⁴³ Jedini dvokatni *trulli*, "Trullo Sovrano" ("Suvereni trullo"), ovim je imenom nazvan od pjesnika u emigraciji 1916. godine (NOTARNICOLA 1940: 123). Na sličan su način tek u novije vrijeme asocijativno nazvane i druge istaknute alberobelske pseudokupole.

⁴⁴ O avantgardnoj etnološkoj praksi riječkoga Konzervatorskog odjela v. KALE 2010: 456.

LITERATURA

- AGNOLETTI, M. (2013): Preface, u: AGNOLETTI, M. (ur.), *Italian Historical Rural Landscapes*, Dordrecht, Springer, VII-X.
- DEFACENDIS, S. (1991): *Le ultime capanne a tholos (i 'turr) nel territorio a sinistra del basso corso dell'Ofanto*, Schena, Fasano di Brindisi.
- FRANQUESA, J. F. (2012): *Les barraques de pedra seca de la Garriga d'Empordà*, Brau, Figueres.
- GAMULIN, M. (1972): *Trulli* na području grada Alberobella i problemi njihove zaštite, *Etnološka tribina*, 3, Zagreb, 95-107.
- IVEKOVIĆ, Ć. M. (1925): Bunje, čemeri, poljarice, u: *Zbornik kralja Tomislava*, JAZU, Zagreb, 413-429.
- JELIĆ, L. (1911): *Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe narodnih vladara. Knjiga I: Dvorska kapela Sv. Križa u Ninu, s uvodom o starohrvatskoj ninskoj župi i o istraživanju starohrvatskih spomenika u Ninu, a s dodatkom o postanku dalmatinsko - persijskoga kružno kubetnoga graditeljskog tipa*, JAZU, Zagreb.
- JUVANEC, B. (2005): *Kamen na kamen*, i2, Ljubljana.
- KAER, P. (1901): Le isole di Caprie, Cacan, Orut e gli scogli di Mišjak e Obočan da documenti inediti del XVII secolo, p. o., *Rivista dalmatica*, 2, Zadar.
- KALE, J. (1994): Sklop bunja na lokalitetu Samograd, *Žirajski libar*, 1, Žirje i Šibenik, 221-246.
- KALE, J. (1999): Tematski odabir iz Kalepina, u: LAKIĆ, V. (ur.), *Jezikoslovac fra Josip Jurin*, Šibenik i Primošten, Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" i Ogranak Matice hrvatske, 85-145.
- KALE, J. (2009): Posthumni život otočnog pašnjaka, u: PRICA, I./JELAVIĆ, Ž. (ur.), *Destinacije čežnje, lokacije samoće: uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 235-268.
- KALE, J. (2010): Prijedlog modela inventarizacije suhozida, *Prostor*, 18/2, Zagreb, 452-467.
- KALE, J. (2012): *Srima, Šibenik*, 13, Šibenik, 18-27.
- KALE, J. (2014): Fantovi dvori, *Ethnologica Dalmatica*, 21, Split, 139-151.
- KALE, J. (2014a): *Zaštita vještine gradnje suhozida kao nematerijalne kulturne baštine*, netiskani rukopis.
- KALE, J. (2016): Historical Landscape of Lun Olive Trees at Pag Island, u: AGNOLETTI, M./EMANUELI, F. (ur.): *Biocultural diversity in Europe*, Dordrecht, Springer (u tisku).
- KALE, J. (2016a): Kako dematerijalizirati kamen? Vodnjanski poučak, *Histria*, 6, Pula (u tisku).
- MOLL, S. J. (1989): *Las barracas menorquinas*, Mahon, Museo de Menorca.
- MURAJ, A. (1982): Obrisiv svakodnevnog života zlarinskih težaka, u: RIHTMAN-AUGUŠTIN, D. (ur.), *Povijest i tradicije otoka Zlarina*, Zavod za istraživanje folklor, Zagreb, 569-632.
- NOTARNICOLA, G. (1940): *I trulli di Alberobello dalla preistoria al presente*, Unione editoriale d'Italia, Rim.
- STOŠIĆ, K. (1941): *Sela šibenskoga kotara*, vlastita naklada, Šibenik.
- ZERVOS, CH. (1954): *La civilisation de la Sardagne*, Cahiers d'art, Paris.